

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

УДК 343 2/7(73)

Є. Полянський,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ В ЮРИДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Проблемні питання правової доктрини дедалі більше привертають увагу науковців. Більшість сучасних українських та інших пострадянських дослідників пов'язує підвищений суспільний інтерес до цього феномена зі змінами, що відбулися в національному праві після поступової відмови від «радянської» правової ідеології. На їхню думку, нормативізм та монізм радянського права фактично знищили доктрину як його джерело. В умовах сучасних українських правових реалій, коли суперечливість та надзвичайно низька якість законодавства стають на заваді нормальному функціонуванню права, дедалі більше сподівань юристів спрямовані саме на практичне застосування його доктринальних положень.

Водночас основна теоретична проблема полягає у відсутності єдиних підходів до розуміння природи правової доктрини. Як результат, науковці та фахівці невиправдано посилаються на неї в своїх працях, здебільшого не маючи уявлення про те, що насправді вони ототожнюють з доктриною. Тому природа правової доктрини потребує глибокого осмислення з метою уніфікації відповідного поняття в юридичній літературі, що і є метою дослідження. При цьому його об'єктом виступають форми прояву правової доктрини в об'єктивній реальності, а предметом — визначення поняття правової доктрини.

Доктрина як елемент правової реальності добре відпрацьована в пострадянській науці, зокрема в роботах сучасних російських та українських вчених, адже інтерес до цієї проблематики значно підвищився в останні роки.

Пострадянські науковці дотримуються приблизно єдиного підходу до загального розуміння правової доктрини, залишаючи для неї високий п'єдестал теоретичної моделі системи права. Більшість дослідників вбачає в доктрині певну ідею, правило, сталий шлях правозастосування, традиції, хоча в літературі на кожному кроці зустрічаються значно вужчі трактування цього поняття. Сам термін «доктрина» є досить багатозначним із лексичних позицій, тому включає і ті значення, які взагалі до права мають дуже віддалене відношення. Як певну демонстрацію зазначених вище тез можна навести цитування з праці сучасної української дослідниці М. Кармаліти, яка вважає, що правова доктрина є «документом, що містить концептуально оформлені ідеї, принципи, розроблені вченими з метою удосконалення законодавства та усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові. Однією з основних її характеристик є те, що правова доктрина виступає домінуючою науковою концепцією. Після офіційної апробації вона може бути документом імперативного характеру, який відповідає найвищому рівню в ієрар-

хичній системі засобів правового регулювання» [1, с. 101]. Отже, на думку дослідниці, доктрина є «певним документом», що загалом відповідає типовій позиції юриста-практика.

Вже з першого погляду запропоноване визначення правової доктрини викликає суттєві сумніви. По-перше, доктрина далеко не завжди є документом, адже документ є планом дій, певною стратегією, але не доктриною саме в юридичному її значенні. По-друге, документ (звичайно, підготовлений, виданий, прийнятий та ін. певними уповноваженими суб'єктами) аж ніяк не може стати домінуючою науковою концепцією лише за цим фактом. Нині, по-третє, на думку авторки, доктрина як документ має бути санкціонована державою. Таким чином, аналізуючи точку зору М. Кармаліти, можна зробити передчасний висновок, що правової доктрини в українському праві немає і ніколи не було.

Звичайно, не можна залишити поза увагою якісні та повні дослідження, проведені, зокрема, О. Костенком, В. Зайчуком, І. Семініхіним. Наприклад, слухними видаються думки І. Семініхіна, який стосовно визначення правової доктрини пропонує таке: «Правова доктрина тісно пов'язана з юридичною наукою, що виступає для неї в ролі своєрідного життєдайного джерела, основи, витoku. Таким чином, правова доктрина має похідний щодо правничої науки характер. Доктрина, доктринальні положення створюються, як правило, в результаті проведення фундаментальних наукових досліджень. В юридичній літературі зазначається, що метою фундаментальних досліджень є теоретичне осмислення глибинних процесів, закономірностей виникнення, організації й функціонування правових явищ» [5, с. 22].

Надзвичайно цікавим та повним видається дисертаційне дослідження сучасного російського теоретика Є. Мадаєва. Заслужують на повагу аналітичний та творчий підходи, які простежуються від перших до останніх

сторінок дисертації. На нашу думку, Є. Мадаєву вдалося зробити те, що досі не було зроблено в російському праві його більш досвідченими колегами, адже в дисертації надано відповіді на численні питання, які, зазвичай, лише ставляться науковцями як риторичні. Автор ретельно дослідив «форми прояву» правової доктрини, адже плюралізм таких форм є загальноновідомим. На його думку, доктрина може знаходити відображення в об'єктивній реальності як релігійна, політична, духовно-моральна (філософська) та правова. Плюралізм розуміння загального поняття доктрини в суспільстві є багатоаспектним, звідси й відсутність більш-менш універсального уявлення про природу, зміст та прояви її різновиду – правової доктрини [2, с. 63].

Саме слово «доктрина» в українській та, зокрема, в російській мові мають латинське походження, про що свідчить наявність відповідного аналога як у латині, так і в сучасних мовах романського та германського походження. Доктрина англійською і французькою мовами – doctrine, німецькою – doktrin, італійською – dottrina. Тому варто підтримати критичні позиції Є. Мадаєва та А. Васильєва стосовно слов'янського походження слова «доктрина» від застарілих слів «дока, дошлий» та інших співзвучних із ними.

Феномен правової доктрини максимально виявляється в її багатоаспектності, адже вона і насправді виявляє себе по-різному залежно від характеру суспільних відносин, в яких вона так чи інакше задіяна. З огляду на це можна вже нині зробити висновок, що або ж зміст поняття доктрини настільки об'ємний, що його граматичне узагальнення з додержанням всіх правил формальної логіки надзвичайно ускладнене, або ж вчені намагаються поєднати в одному визначенні різномірні поняття, які хоч і пов'язані між собою, не можуть розглядатися як складові елементи однієї системи. У такому разі науці необхідно «розділити сіамських близнюків», тобто

опрацювати термінологію, яка дасть змогу чітко відмежовувати неоднорідні форми прояву правової доктрини.

Доктрина в юриспруденції може розумітися в будь-якому сенсі, тобто як продукт творчості певної правової школи, як судова доктрина в прецедентному праві та ін. Але власне правова доктрина має розглядатися лише як базис правової системи. Варто зазначити, що доктрина як основа правової системи є імперативною та досить ригідною, тобто виключає протилежні позиції у сфері одного предмета правового регулювання та вимагає певного періоду часу для своєї перебудови.

Цікавим також є визначення Б. Малицького, адже автор пропонує розглядати доктрину як систему поглядів, що виражаються у вигляді програмно-декларативних політичних настанов, що визначають суспільний статус, цілі розвитку, принципи організації, роль української науки у становленні нової України та визнаються українським суспільством, державою, вченими [3, с. 19]. І, зрештою, російський дослідник Є. Мадаєв вважає правову доктрину порівняно самостійним, складним (багатоаспектним) елементом правової системи держави, який являє собою науково обґрунтовані, авторитетні погляди та теорії з приводу решти елементів правової системи та юридичної діяльності, які мають науково-прикладний характер і безпосередні регулятивні можливості. Доктрина реально впливає на правотворчу та правозастосовну практику також як джерело права.

Нескладно дійти висновків, що найбільш повне та точне визначення правової доктрини може бути сформульовано лише з урахуванням усіх її ознак. Водночас встановлення таких ознак значно ускладнене, оскільки доктрина як явище суспільної реальності має чимало форм прояву. Виникає колізія ознак правової доктрини, що потребує їхньої ревізії та виділення лише тих, які є найбільш загальними, тобто притаманні в будь-якому разі. Варто зазна-

чити, що той чи інший «набір» ознак зумовлюватиме різне формулювання поняття правової доктрини, цілком залежно від власного розуміння дослідника.

У будь-якому разі така ознака доктрини, як безпосередній зв'язок із наукою, цілковито підтримується в літературі. Зокрема, тими чи іншими словами про це пишуть С. Бошно, Є. Євграфова, А. Єгоров, Ю. Задорожний, М. Кармаліта, Є. Мадаєв, М. Мочульська, В. Нерсесянц, Р. Пузиків І. Семеніхін та інші. З приводу цього питання, зокрема, С. Бошно стверджує, що наукова праця набуває ознак доктринальності, якщо містить практичні рекомендації, коментарі до законодавства, прогнозує процеси правотворчості й правореалізації, а також заповнює прогалини законодавства. Ю. Задорожний справедливо зазначає, що «будь-яка доктрина є продуктом людського розуму і суб'єктивний фактор тут є беззаперечним». Таким чином, автор безпосередньо вказує на юридичну науку як на джерело правової доктрини. Досить абстрактно, але про похідний від юридичної науки характер правової доктрини пише І. Семеніхін: «Правова доктрина створюється на основі даних про об'єктивні закономірності існування, взаємодії й розвитку правових явищ <...> Йдеться, зокрема, про організовані в узагальнено-теоретичній формі юридичні знання: категорії й поняття, принципи, теорії, концепції, аксіоми, презумпції, преюдиції, юридичні конструкції, що відображають закономірності, логіку організації правової матерії та є формами вираження змістовної частини правової доктрини».

Немає жодних підстав не погодитися з домінуючою в літературі думкою про безпосередній зв'язок доктрини з юридичною наукою. Втім, як вже було розглянуто вище, ототожнення доктрини з наукою неприпустиме. Але не варто відкидати реальність, адже законодавство (навіть тенденційне та сповнене колізіями) та судова практика впливають на доктрину певною мірою. Тому варто

зупинитися на думці, що вплив юридичної науки на доктрину є більш, ніж значним, напевно, вирішальним, проте не абсолютним.

На думку чималої кількості дослідників, правову доктрину завжди відрізняє її науково-прикладний характер. На думку Є. Мадаєва, саме така ознака відрізняє доктрину від суто наукових досліджень. Доктрина – це прикладна юридична наукова теорія, що вже впроваджена в законодавство та практику. Доктрина практично спрямована в тому сенсі, що вона не тільки пропонує теоретичне обґрунтування проблем, що виникають, а й має реальну можливість безпосереднім чином впливати на державно-правове будівництво. Доктрина безпосередньо використовується юристами під час підготовки законопроектів та тлумачення правових норм, а також знаходить втілення своїх положень у програмних документах політичного характеру, нормативно-правових актах, договірних і звичайних нормах, рішеннях органів державної влади та самоврядування. Призначення доктрини полягає в затвердженні, поширенні ідей, що становлять її зміст, із метою їх застосування у практичній діяльності. Т. Пряхіна влучно зазначає: «Доктрина має практичну спрямованість у тому значенні, що вона не лише пропонує теоретичне обґрунтування вирішення тих чи інших проблем, але здатна безпосередньо впливати на державно-правовий розвиток. Синтезованість наукової практичного – важлива ознака доктрини» [4, с. 29]. Доктрина справляє безпосередній регулятивний вплив на реальні суспільні відносини. Є. Мадаєв цілковито правий у тому, що регулятивний потенціал доктрини реалізується: шляхом закріплення норм, які мають доктринальне походження в законодавстві; шляхом видання документів політико-правового характеру типу «доктрина», «концепція»; через акти доктринального та офіційного тлумачення права; у правозастосовчій практиці у процесі вирішення юридичних колізій, заповнення прогалін у законо-

давстві, використання наданого законодавцем права суддівського (і іншого правозастосовчого) розсуду. І. Спасибо-Фатеева виокремлює такі можливі напрями правового впливу доктрини на судову практику: а) роз'яснення теоретичних засад законодавства, його принципів; б) підготовка та перепідготовка судових кадрів; в) участь науковців у розробці постанов Пленумів Верховного Суду України та актів Вишого господарського суду України; г) індивідуальні консультації, експертні висновки науковців на запити з конкретних питань застосування права юрисдикційними органами, у тому числі для розгляду справ у суді [6, с. 15].

Дійсно, правова доктрина безпосередньо та опосередковано впливає на правовідносини та практичне застосування права. Водночас є зворотний зв'язок, адже суспільні відносини, які постійно еволюціонують, також вимагають відповідних змін із боку правової доктрини. На словах цей процес можна зобразити таким чином: ідея – наукова теорія – законодавча реалізація – ідея або ж в іншій площині (ідея – наукова теорія – судові рішення – ідея). Таким чином, ми отримуємо замкнене коло: ідея, виражена в правовій доктрині, безпосередньо впливає як на законодавчий процес, так і на практику правозастосування, в той самий час як і положення (зв'язком ідей), виражені в нормах законодавства, а також, зокрема, в судових рішеннях впливають на правову доктрину. Якщо б не було зворотного впливу на правову доктрину, то в результаті вона би злилася з правовою догмою в одне ціле і зі «світу ідей» трансформувалась би в «пам'ятку права». Таким чином, правова доктрина не тільки здійснює регулятивний вплив на суспільні відносини, а також перебуває з ними в нерозривному зв'язку. Нескладно дійти висновку, що правова доктрина є категорією динамічною.

Крім того, лише правова доктрина забезпечує реалізацію фундаментальної функції права. Цілковито справедливо, що,

крім абстрактної системи ідей права, доктрина також є системою знань про право. Саме таким чином забезпечується існування певної правової доктрини в часі: її «ідеальна» складова частина відображується в певній інформації – знаннях, які необхідні для підготовки наступного покоління юристів та підвищення кваліфікації сучасних фахівців. І. Семеніхін із цього приводу влучно зазначає: «Правова доктрина також містить бачення права, яким воно має бути, тобто його уявний ідеальний образ». Цілком очевидним є те, що право живе у свідомості людини та соціальних груп, без цього так зване «писане право» стає не більше, ніж пам'яткою права, тобто правом, яке не регулює суспільні відносини, іншими словами, самоціллю. Спроможність викладення права «на папері» і є основним проявом систематизації, яка стає можливою завдяки використанню методологічного інструментарію, що забезпечується правовою доктриною.

Також до ознак правової доктрини необхідно додати системність, визначеність та універсальність. Як вже було раніше зазначено, правова доктрина є системою, тобто сукупністю ідей, знань, підходів, які перебувають у тісному взаємному зв'язку з юридичною наукою, законодавством та практикою. Будь-які зміни, що відбуваються в науці, законодавстві, практиці, мають прямий чи опосередкований взаємний вплив, тобто зумовлюють відповідні зміни. Наприклад, новації в науці можуть призвести до змін у законодавстві (наприклад, у процесі прийняття нового галузевого кодифікованого законодавства), зміни в законодавстві невідкладно призводять до змін у практиці, нові підходи в практиці ставлять нові запитання перед наукою та часто потребують додаткової регламентації в законодавстві тощо. Варто зазначити, що ці три категорії, які в сукупності і утворюють правову доктрину, мають різний ступінь взаємного впливу. Як ми бачимо, законодавство має вирішальний вплив на еволюцію доктрини,

водночас вплив науки є повільнішим у часі, проте більш масштабним. Своєю чергою, практика впливає на доктрину найменше, хоча в системах загального права юридична практика має більший пріоритет як доктриноутворюючий елемент, ніж наука.

Звертаючись до такої ознаки, як визначеність, зазначимо, що кожне вчення, концепція чи теорія, щоб інтегруватися в доктрину, мають отримати зовнішню форму вираження спочатку в письмових, наукових працях, що вийшли друком, надалі – в актах тлумачення, судових рішеннях, деклараціях або програмних документах. Саме за допомогою цих форм доктрина отримує змогу безпосередньо впливати на суспільні відносини. Розглянута ознака доктрини дозволяє говорити про неї як про джерело права у формально-юридичному сенсі. Водночас визначеність доктрини зумовлюється не лише наявністю певних форм матеріалізації, а також монізмом теоретичних підходів. Адже доктрина як система ідей та як модель права не займає протилежних позицій з однієї та тієї самої проблеми, що, натомість, є типовим для юридичної науки в більшому ступені та теорії права – в меншому ступені.

Отже, під правовою доктриною варто розуміти сукупність ідей та принципів, які перебувають у нерозривному двосторонньому зв'язку з юридичною наукою, законодавством та практикою та визначають основні засади, на яких засновується правова система держави. Доктрина бере свій початок у минулому, прямо регламентує право сучасності, визначає право майбутнього та постійно функціонує як динамічна категорія, що забезпечує подальший розвиток та вдосконалення права.

Ключові слова: правова доктрина, правова ідеологія, концепція, теорія права, юридична наука.

У статті розглядаються різні підходи до розуміння правової доктрини. Особлива увага приділяється множинності форм прояву доктрини

як явища об'єктивної реальності, а також взаємодії цих форм. Автор намагається випрацювати систему, завдяки якій можна чітко визначити структуру правової доктрини та систематизувати наявні теоретичні знання.

В статті розглядаються різні підходи к поняттю правової доктрини. Особое внимание уделяется множественности форм проявления доктрины как явления объективной реальности, а также взаимодействию этих форм. Автор делает попытку разработать систему, с помощью которой можно четко определить структуру правовой доктрины и систематизировать имеющиеся теоретические знания.

The article discusses different approaches to the concept of legal doctrine. Particular attention is paid to the multiplicity of forms of manifestation of the doctrine as a phenomenon of objective reality, as well as the

interaction of these forms. The author makes an attempt to develop a system with which you can clearly determine the structure of legal doctrine and systematize the existing theoretical knowledge.

Література

1. Кармаліта М. Правова доктрина – джерело (форма) права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 199 с.
2. Мадаев Е. Доктрина в правовой системе Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Иркутск, 2012. 254 с.
3. Маліцький Б. Сучасний стан наукової сфери України та нова стратегічна доктрина її розвитку. Наука та наукознавство. 2006. № 2(52). С. 19.
4. Пряхина Т. Конституционная доктрина современной России : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Саратов, 2004. 510 с.
5. Семеніхін І.В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз. Харків : Юрайт, 2012. 88 с.
6. Спасибо-Фатеева І. Доктринальне тлумачення. Вісник Акад. прав. наук України. 2005. №1 (40). С. 15–16.

